

(Eigen)liefde, deugdzaamheid en geluk

Lessen uit de moraalfilosofie van de Schotse Verlichting

Gepubliceerd op: 08-10-2019. © 2019, Erasmus Institute for Business Economics

Dr. Joost Hengstmengel (1985) is postdoctoraal onderzoeker aan de Tilburg School of Catholic Theology en gastonderzoeker aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Marco de Bruijn (1995) was als student-assistent werkzaam bij het Erasmus Institute for Business Economics.

In wetenschappelijke kringen bestaat een neiging om vrijwel al het menselijk gedrag in economische context te scharen onder eigenbelang. Evolutionaire en economische verklaringen van menselijk gedrag zitten diep geworteld in ons. Wanneer we lang genoeg doorredeneren, verdwijnt elke vorm van altruïsme, waarmee de sociale en ethische aspecten van de mens onder het tapijt worden geveegd. David Hume noemde het de selfish hypothesis; de stellige overtuiging dat menselijk gedrag in wezen zelfzuchtig is en dus voortkomt uit eigenbelang. De Schotse denkers uit de Verlichting dachten hier, op basis van nauwgezette studie naar de menselijke natuur, anders over. Ten diepste gaat deze discussie over de waardigheid van de mens, ook als economische actor. Reden genoeg om de Schotse denkers te herlezen en lessen te trekken uit hun moraalfilosofie voor vandaag de dag.

Science of man

De Schotse Verlichting, die opkwam in de jaren '30 en '40 van de achttiende eeuw, had iets raadselachtigs; het achtergestelde Schotland van die tijd bracht een verrassend aantal genieën voort. Onder bezieling van Francis Hutcheson werden hechte groepen van intellectuelen gevormd. Bekende figuren als Adam Smith en David Hume behoorden tot die gemeenschap, maar ook predikant Hugh Blair en rechter Lord Kames (Henry Home) waren daar onderdeel van. Ze hadden gemeen dat ze streefden naar 'nuttige' kennis. Men probeerde samenlevingsverbanden en instituties te begrijpen vanuit de eigenschappen en karakteristieken van de individuele mens. Er werd een zogenaamde science of man gecreëerd, waarbij er vanuit gegaan werd dat de menselijke natuur een bepaalde uniformiteit en constantheid had die objectief bestudeerd kon worden. De ethiek, ofwel de moraalfilosofie, moest volgens de Schotten benaderd worden vanuit de empirie, in plaats van subjectieve beweringen en wilde speculaties. De moraalfilosofie werd dus gezien als feitenwetenschap, waarbij de inductieve methode van toepassing is.

De mens als sociaal wezen

De Schotten wilden zodoende uitgaan van een realistisch en empirisch verantwoord mensbeeld. Dat mensbeeld is optimistisch; de mens is behept met het vermogen om geluk te bereiken door goedheid, plichtsbetrachting en deugdzaamheid. Daarnaast is de mens in hun ogen een volstrekt sociaal wezen. Er wordt krachtig afstand genomen van het idee van een primitieve natuurstaat waarin de mens een solitair bestaan leidde. De mens moet zichzelf daarentegen beschouwen als onderdeel van een grotere gemeenschap. Moraliteit krijgt altijd gestalte binnen sociale verbanden, hoewel sommige sociale en publieke

passies in de basis horen bij het individu. Wat betreft die menselijke constitutie gaan de Schotten er in grote lijnen vanuit dat de mens een samenstel is van lichaam en geest, waarbij de geest onder invloed van het lichaam te maken heeft met emoties en hartstochten of drijfveren. Deze drijfveren onderscheidt men in drie categorieën: eigengerichte drijfveren, sociale-publieke drijfveren en asociale drijfveren. Het bestaan van eigenliefde en het streven naar zelfbehoud wordt dus niet ontkend, maar er kan ook sprake zijn van welwillendheid richting anderen of juist van afgunst en haat. De uitdaging is om in wisselende omstandigheden tot een goede balans tussen de verschillende drijfveren te komen. Het komt aan op beheersing en matiging, om zo een gezonde geest in een gezond lichaam te ontwikkelen.

Het morele zintuig en sympathie

De rede was volgens de Schotten ondergeschikt aan de sentimenten. Hume noemt de rede zelfs de 'slaaf van de passies', waarmee hij bedoelt dat de hartstochten mensen aanzetten tot handelen en de rede slechts een begeleidende rol speelt. Twee belangrijke onderdelen van de menselijke passies werden in het Schotse denken benadrukt: het geweten en de sympathie. Er bestaat volgens de Schotten iets als een moreel zintuig (moral sense), ofwel een geweten. Dit zintuig geeft goed- of afkeuring aan andermans handelingen en vooral de motieven die daaraan ten grondslag liggen. De vraag rijst hoe goed en kwaad dan worden gedefinieerd. Volgens Hutcheson is hierbij welwillendheid (benevolence) belangrijk. Iets is goed als het voortkomt uit welwillendheid ten opzichte van de mensheid of een individu als onderdeel daarvan. Iets is slecht als het voortkomt uit eigenliefde én het schadelijk is voor anderen. Hutcheson en zijn navolgers sommen een reeks argumenten op voor het bestaan van dit ingegraveerd moreel gevoel. Het is bijvoorbeeld zo dat alle mensen intuïtieve noties van goed en kwaad hebben en dat morele gevoelens van goed- en afkeuring niet kunnen worden herleid tot eigenliefde. Eigenbelang verklaart ook niet waarom ons geweten spreekt als we horen of lezen over, zij het historisch of fictief, daden en gebeurtenissen uit het verleden die ons eigen belang op geen enkele manier raken.

Daarnaast werd de zogenaamde 'sympathie' onderkend, een term die bij vrijwel alle Schotse moraalfilosofen wordt aangetroffen. Bij de meesten heeft het de betekenis van meevoelen- of lijden. We ervaren de pijn van iemand die hard valt of delen in de vreugde van een vriend die een felbegeerde baan krijgt. Het is dan het (on)behagen dat we hebben in het (on)geluk van een ander. Smith en Hume kwamen met een wat complexere interpretatie; zij zagen het als een mechanisme waardoor emoties en passies tussen mensen onderling wordt gecommuniceerd. We ervaren de pijn of vreugde van de andere in feite zelf. Als we iemand fysiek mishandeld zien worden, voelen we de pijn zelf vanbinnen. Wanneer we zien dat er een onheus bejegende persoon uiteindelijk recht wordt gedaan, voelen we diepe blijdschap en goedkeuring. Sympathie is een bron van vreugde. Dat is de reden dat mensen hun emoties in toom proberen te houden. Het streven is om zo over te leven dat anderen ermee kunnen sympathiseren. Het doet pijn wanneer anderen zich niet kunnen inleven in ons gedrag of emoties, net zoals het pijn doet als niemand in een groep kan lachen om een grap.

Deugdzaamheid als bron van geluk

Door de focus op het sociale belang boden Smith en de zijnen een fundering voor de deugd. Deugdzaam leven is volgens hen leven in overeenstemming met de natuur. Concreet betekent dit dat de mens controle moet leren uitoefenen over zijn of haar vermogens en verlangens (self-government of self-command). Het komt voor dat het eigenbelang en dat van anderen conflicteren, maar dit geldt alleen voor schijnbare en kortetermijnbelangen. In principe kunnen het ware en welbegrepen belang van een individu niet strijden met dat van de gemeenschap, aldus de Schotten. Hutcheson, als ras-optimist, is ervan overtuigd dat echte welwillendheid onherleidbaar is tot eigenliefde. Zelfs het verlangen naar rijkdom en macht is volgens hem niet direct zelfzuchtig; rijkdom en macht blijken niet zelden prima instrumenten voor grote uitingen van deugdzaamheid. Het sociale-publieke belang hoeft dus niet te strijden met het eigengerichte belang. De mensheid vormt één groot geheel, waar het individu deel van uitmaakt. Daarnaast vallen eigenbelang en het belang van anderen geregeld samen en dragen we aan ons eigen geluk bij door dat van anderen te bevorderen. Dit laatste is een belangrijke notie, want hierdoor wordt goeddoen aan geluk gekoppeld. Zonder uit te gaan van moreel egoïsme, waarbij de oorspronkelijke motivatie om goed te doen geluk of genot is, wijzen de Schotten op geluk en genot als toegift die de deugd bevestigt. Ware deugdzaamheid is belangeloos, maar de geneugten ervan zijn de grootst denkbare, zowel in duur als in intensiteit. Deugdzaamheid is dus in alle opzichten verdienstelijk. Dit op de empirie gestoelde idee van geluk gaat dus veel dieper dan alleen wat demografische en materiële factoren.

Oefening baart kunst

Uiteraard waren de Schotten niet blind voor de gebreken van de mens. Niet iedereen heeft een goed begrip van de menselijke natuur en is in staat tot het goede. Het leven wordt maar al te gemakkelijk beheerst door ondeugden die leiden tot zelfoverschatting en minachting. De geschiedenis bewijst dat er voortdurend dezelfde fouten begaan worden. Toch hoeven we ons niet neer te leggen bij deze zwaktes in de menselijke natuur. Afgezien van goddelijke openbaring is er, volgens de Schotten, oefening mogelijk die kunst baart. Opvoeding, beschaving, cultivatie, morele vorming en studie naar de menselijke natuur worden genoemd als zijnde van belang om deugdzaamheid te ontwikkelen. Zelfs het lezen van geschiedenisboeken en gedichten, kunst en godsdienst worden als 'deugdentraining' opgeworpen. Filosoof David Fordyce schaaft dit alles onder de 'praktische ethiek': de kunst van het verwerven van deugdzame gewoontes en het uitroeien van kwaadaardige neigingen. Hierdoor kunnen we een beter mens worden, tot ware deugdzaamheid komen en dus een rijkere notie van geluk ontwikkelen. De Schotten geloven in elk geval dat door middel van de juiste inspanning en middelen kan de wilde en ongecultiveerde grond van onze morele capaciteiten vruchtbaar worden gemaakt.

Praktische ethiek

Ouders, overheden en leiders hebben een belangrijk aandeel in de morele opvoeding. Ook op organisatieniveau brengt het gedachtegoed van de Schotten een belangrijke boodschap. Sociale en morele kaders zijn van groot belang voor een goed functionerende economie. Alle samenwerkingsverbanden bestaan bij de gratie van morele sentimenten. Eigenbelang mag dan een bepalende factor zijn, maar niemand werkt en handelt voor

zichzelf alleen. Als het zo is dat mensen een moreel zintuig hebben en dat geluk sterk samenhangt met deugdzaamheid, is een focus op morele vorming binnen de economische context geen overbodige luxe. Bestuurders doen er goed aan hun mensen te faciliteren in het verder kijken dan alleen het smalle eigenbelang. Door het goede voorbeeld te geven een naastenliefde aan te moedigen kan de geestelijke gezondheid van organisaties verbeteren. Volgens de Schotse verlichtingsdenkers verdient het morele kapitaal wat hiermee wordt opgebouwd zich vanzelf terug.